

УДК 340.132(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.13>

Малишев Б.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2023-312X

ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУТНОСТІ ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ПРАВОМ

TELEOLOGIC APPROACH TO THE ESSENCE OF ABUSE OF A SUBJECTIVE RIGHT

У статті доводиться, що зловживання суб'єктивним правом – це правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважувальною нормою права, для досягнення мети, яка не передбачена вказаною нормою. Терміном «зловживання суб'єктивним правом» позначається правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважувальною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Видається необґрунтованим розгляд зловживання правом за допомогою конструкції «вихід за межі суб'єктивного права, оскільки вона позбавлена конкретики, тому може характеризувати будь-який випадок недотримання припису уповноважувальної норми.

Виходячи за межі наданого йому права, суб'єкт починає діяти без належних правових підстав, тобто він не зловживає правом, а діє в умовах відсутності будь-яких повноважень на вчинення певних дій. Отже, коли суб'єкт виходить за межі наданих йому прав, завдаючи цим шкоди правам та інтересам інших суб'єктів, він учиняє правопорушення, яке в законодавстві має спеціальну назву «перевищення повноважень». Зловживання правом та перевищення повноважень є схожими, але не тотожними правопорушеннями, оскільки у своїй основі вони мають різні фактори протиправності. Так, у разі перевищення меж наданих повноважень суб'єкт несе відповідальність за дії, вчинені без належних правових підстав, тобто які не відповідають змісту норми права; під час зловживання правом суб'єкт несе відповідальність за дії, які відповідають змісту уповноважувальної норми права, але суперечать її меті (призначенню).

Зловживання правом завжди є правопорушенням, оскільки суб'єкт не дотримується вимог однієї з складових частин норми права – її мети, тому є наявною така основна ознака правопорушення, як протиправність.

Ключові слова: зловживання суб'єктивним правом, мета норми права.

It is proved that the “abuse of a subjective right” – the offense is characterized by the use of the subject of legitimate means provided the legal rule to achieve the purpose, which is not provided for this rule. The term “abuse of a subjective right” refers to an offense characterized by the subject’s use of legal means established by the authorizing rule of law to achieve a goal that it (the rule) does not provide.

It seems unreasonable to consider the abuse of rights by means of the construction “going beyond the subjective right”, because it is devoid of specifics, and therefore can characterize any case of non-compliance with the prescribing normative norm.

Going beyond the right granted to him, the subject begins to act without proper legal grounds, ie he does not abuse the right, but generally acts in the absence of any authority to perform certain actions. Therefore, when the subject goes beyond the rights granted to him, thereby harming the rights and interests of other subjects, he commits an offense which in the law has a special name – abuse of power. Abuse and abuse of power are similar but not identical offenses, as they are based on different factors of illegality.

Thus, in case of exceeding the limits of the powers granted, the subject is liable for actions that are committed without proper legal grounds, ie that do not comply with the content of the rule of law; in case of abuse of the right, the subject is responsible for actions that correspond to the content of the authorizing rule of law, but contradict its purpose (appointment).

Abuse of the right is always an offense, because the subject does not comply with the requirements of one of the components of the rule of law – its purpose, so there is such a basic feature of the offense as illegality.

Key words: abuse of a subjective right, purpose of legal rule.

Актуальність теми. Проблематика зловживання суб'єктивним правом останнім часом набула неабиякої популярності серед вітчизняних та російських учених. Здебільшого вона привертає увагу теоретиків права (О. Маліновський, Т. Полянський, М. Хміль, Р. Калюжний, О. Рогач та ін.) та вчених-цивілістів (О. Поротікова, В. Ємельянов, М. Стефанчук, Р. Майданик, А. Юдін та ін.), що підтверджує актуальність обраної теми. Однак у кількості публікацій, присвячених зловживанню суб'єктивним правом, що постійно зростає, можна помітити, що дослідники, як правило, діють у досить сталих методологічних межах, що не дає їм змоги отримати нові підходи до розв'язання питань, які є важливими для з'ясування сутності зловживання суб'єктивним правом. Так, з одного боку, предмет дослідження невиправдано «ізолюється» від такого пов'язаного з ним правового явища, як норма права, з іншого – активне використання категорії «мета» під час вивчення феномена зловживання правом, як правило, не базується на методологічно важливому зв'язку «мета – засіб».

Мета та завдання. Отже, метою статті є аналіз явища зловживання суб'єктивним правом у контексті його зв'язків зі структурними елементами норми права, а також за допомогою використання методологічного потенціалу парних категорій «мета – засіб», що, на наш погляд, призведе до вирішення низки вузлових питань, стосовно яких уже довгий час тривають наукові дискусії, а саме: 1) питання щодо основної риси зловживання правом, яка в літературі сформульована як «реалізація суб'єктивного права всупереч його меті»; 2) питання щодо того, чи є зловживання правом правопорушенням.

Основна частина. Є очевидним, що зловживання правом формально базується на диспозитивних та уповноважувальних нормах права, які вже самим своїм існуванням створюють передумови і можливість для «надмірно егоїстичного» їх використання [1, с. 75]. Психологічні причини зловживання правом полягають у такій оцінці суб'єктом співвідношення власних потреб із потребами інших суб'єктів, коли перші навмисне і невиправдано ставляться вище над іншими [2, с. 7]. Зловживання правом можливе у сфері як приватного, так і публічного права [3, с. 209]. Зловживати правом можуть не лише фізичні та юридичні особи, а й суб'єкти владних повноважень. Так, у частині третій статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди, зокрема, перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано.

Сьогодні більшість науковців сходяться у думці, що під зловживанням правом потрібно розуміти таку реалізацію суб'єктом наданих йому законодавством повноважень, яка суперечить призна-

ченню, внаслідок чого іншим суб'єктам завдається шкода або створюються перешкоди для реалізації ними своїх прав [1, с. 178; 4, с. 441; 5, с. 32; 6, с. 299; 7, с. 100].

Проте до цього підходу потрібно висловити два істотних зауваження. По-перше, важливо розрізнити мету суб'єктивного права та мету норми права, яка закріплює вказане суб'єктивне право. Більшість учених невиправдано розглядають зловживання суб'єктивним правом у відриві від норми, яка встановлює це суб'єктивне право. Однак суб'єктивне право не може існувати без відповідної норми права, тому воно є вторинним, похідним (однак ця теза не стосується основних природних прав).

Чи є взагалі мета у суб'єктивного права? Ми вважаємо, що мета є лише у норми права. І тому щодо зловживання права треба вести мову саме про мету тієї норми права, що закріплює певне суб'єктивне право.

Як було обґрунтовано нами раніше [8], структурно норма права складається з форми, змісту та мети. При цьому змістом норми права є державне веління у вигляді правила поведінки, яке може встановлювати один або декілька з таких компонентів: 1) правові стимули (суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, привілеї, імунітети, заохочення), а також порядок їх реалізації; 2) правові обмеження (юридичні обов'язки, заборони, призупинення, санкції), а також порядок їх реалізації.

Формою норми права є її текстуальний вираз. Метою норми права є певна духовна або матеріальна цінність, зумовлена розвитком конкретного суспільства на певний момент часу, яка може бути досягнута внаслідок реалізації змісту норми права. Отже, йдеться про соціальні цілі, які опосередковуються правом і досягаються завдяки правовим засобам. Водночас слід погодитися з думкою про те, що є цілі, які можливі лише як правові, вони існують на підставі права та через існування права [9, с. 13].

При цьому зміст та форма норми права є засобами для досягнення її мети.

Помилковим є твердження О. Маліновського, що метою правової норми є наділення суб'єкта конкретними повноваженнями та встановлення механізму їх здійснення [6, с. 76], оскільки метою норми права не може бути її зміст, адже тоді правове регулювання замикається на собі і стає непотрібним людині у її діяльності задля задоволення своїх потреб та інтересів. Крім того, якщо вбачати мету норми права у наділенні суб'єкта певними повноваженнями, то що тоді є засобом для її досягнення?

Мета норми права може бути з'ясована за допомогою аналізу змісту та форми цієї норми, або бути безпосередньо зазначеною у тексті норми. Однак «кожна норма має свою мету (або декілька цілей) незалежно від того, чи виражена ця мета у нормі» [10, с. 9].

По-друге, настання негативних наслідків у результаті реалізації суб'єктом свого права не є головною ознакою зловживання правом, адже є випадки, коли мета уповноважувальної норми передбачає завдання шкоди іншим суб'єктам (як-от інститут притримання речі у цивільному праві, інститут крайньої необхідності у кримінальному праві тощо). У таких випадках зловживання правом не буде мати місця.

Отже, основною ознакою зловживання правом є реалізація суб'єктивного права всупереч меті норми, в якій це право закріплено, а факультативною – завдання такими діями шкоди іншим суб'єктам.

Таким чином, кваліфікація певних дій суб'єкта як зловживання належним йому правом залежить від з'ясування мети відповідної норми права.

Низка вчених підтримує думку про те, що зловживання правом поділяється на легальне та протиправне. При цьому вважається, що у разі легального зловживання правом дії суб'єкта є формально правомірними, вони не заподіюють шкоди охоронюваним відносинам, але й не відповідають певним моральним вимогам [1, с. 87; 5, с. 632; 6, с. 62].

На наш погляд, виокремлення такого явища, як «легальне зловживання правом», ґрунтується на логічній помилці: якщо дії суб'єкта не порушують прав та законних інтересів інших суб'єктів, не завдають шкоди охоронюваним правом суспільним відносинам, то з огляду права такі дії не можуть характеризуватися як ті, що заподіюють «зло» в юридичному сенсі. Невідповідність зазначених дій певним моральним (етичним) вимогам не може бути критерієм класифікації юридичних явищ. Ми підтримуємо тих учених (Р. Калюжного та І. Андрущенка), які вказують, що «ситуації, які суперечать нормам моралі й іншим соціальним нормам, котрі діють у суспільстві, не є зловживанням правом» [11, с. 19].

Водночас слід піддати критиці позицію, яка становить іншу крайність, заперечуючи існування феномену зловживання правом. Так, М. Малєін зазначає, що суб'єкт або діє в межах наданого йому права (тоді він не зловживає правом), або він виходить за межі наданого права, тобто скоює елементарне правопорушення, порушуючи закон, [12, с. 160].

О. Маліновський, не погоджуючись із думкою М. Малєїна, вказує, що завданням категорії зловживання правом є розгляд процесу здійснення права з точки зору добра та зла, вивчення природи правомірних, але аморальних і соціально шкідливих діянь [6, с. 43]. Але позиція О. Маліновського є нелогічною: у законодавстві міститься чимало норм, які забороняють зловживання наданими певною нормою повноваженнями, оскільки це призводить до порушення прав та законних інтересів інших суб'єктів.

На наш погляд, об'єктивна необхідність виокремлення феномену зловживання правом полягає у тому, що цим поняттям позначається специфіч-

ний різновид правопорушень, що характеризується порушенням мети уповноважувальної норми.

Отже, слід підтримати дослідників [11, с. 21; 13, с. 312; 14, с. 453], які вважають, що зловживання правом завжди є правопорушенням. При цьому вчені, як правило, не наводять розгорнуту аргументацію своїй позиції, лише іноді посиляючись на загальне положення про те, що кожна людина може реалізовувати свої права до тієї межі, поки не починає порушувати права і свободи інших людей. У вітчизняному законодавстві таке положення отримало своє закріплення у статті 23 Конституції України. Натомість специфіка зловживання правом як окремого виду правопорушення потребує глибшого вивчення.

Висновки. Як правильно вказує О. Волков, якщо мета в учасників правовідносин є законною, але не зовсім правильно підібрані засоби, то маємо справу зі стандартним правопорушенням. Але якщо кінцева мета незаконна, а для її досягнення використовуються законні засоби, то такий стан повинен кваліфікуватися як зловживання правом [15].

Розвиваючи цю тезу, зазначимо, що суть зловживання права розкривається через методологічний зв'язок парної категорії «мета – засіб»: терміном «зловживання правом» позначаються випадки, коли суб'єкт використовує законні засоби, передбачені певною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Суб'єктивне право, яке складає зміст уповноважувальної норми права, уповноважує на певний вид поведінки, залишаючи конкретні вияви і форми цієї поведінки на розсуд суб'єкта. Слід погодитися з О. Рогачем у тому, що з точки зору психологічного аспекту розсуд (дискреція) є причиною, а зловживання правом – наслідком [16]. Зважаючи на потенційну дискреційність змісту норми права, критерієм правомірності або протиправності виявів та форм такої поведінки є не зміст норми права, а її мета. Якщо ж за критерій брати зміст норми права (як свого часу робив В. Грібанов, зауважуючи, що «зловживання має місце тоді, коли уповноважений суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, в рамках тих можливостей, які складають зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права» [17, с. 31]), то залишаються незрозумілими характерні риси зловживання правом. Видається необґрунтованим розгляд зловживання правом за допомогою конструкції «вихід за межі суб'єктивного права», яка поширена серед цивілістів і певною мірою присутня в теоретико-правовій літературі [1, с. 79; 18, с. 235], оскільки вона позбавлена конкретики, тому може характеризувати будь-який випадок недотримання припису уповноважувальної норми.

Виходячи за межі наданого йому права, суб'єкт починає діяти без належних правових підстав, тобто він не зловживає правом, а діє в умовах відсутності будь-яких повноважень на вчинення пев-

них дій. Тому коли суб'єкт виходить за межі наданих йому прав, завдаючи цим шкоди правам та інтересам інших суб'єктів, він вчиняє правопорушення, яке в законодавстві має спеціальну назву – перевищення повноважень (такий склад правопорушення закріплює, наприклад, стаття 365 Кримінального кодексу України). Зловживання правом та перевищення повноважень є схожими, але не тотожними правопорушеннями, оскільки у своїй основі вони мають різні фактори протиправності. Так, у разі перевищення меж наданих повноважень суб'єкт несе відповідальність за дії, які вчинені без належних правових підстав, тобто які не відповідають змісту норми права; у разі зловживання правом суб'єкт несе відповідальність за дії, які відповідають змісту уповноважувальної норми права, але суперечать її меті (призначенню).

Виходячи з викладеного, зловживання правом завжди є правопорушенням, оскільки суб'єкт не дотримується вимог однієї з складових частин

норми права – її мети, тому наявна така основна ознака правопорушення, як протиправність. У літературі [19, с. 254] вказується, що протиправністю є невідповідність діяння приписам норми права. Протиправність дозволяє відмежовувати правопорушення як від порушень інших соціальних норм, так і від правомірних діянь.

Зловживання правом притаманне лише уповноважувальним нормам, оскільки мета, наприклад, забороняльної норми окремо від її змісту не може порушуватися, тому що одночасно з недотриманням суб'єктом заборони (яка є складником змісту норми) порушується мета норми права. Те ж саме стосується зобов'язувальних норм.

Таким чином, терміном «зловживання суб'єктивним правом» позначається правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважувальною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Список використаних джерел:

1. Хміль М.М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти) : дис. ... к. ю. н. Харків, 2005. 199 с.
2. Полянський Т.Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... к.ю.н. Львів, 2011. 16 с.
3. Кузьмина М.Н. Юридический конфликт: теория и практика разрешения. Москва: Юрлитинформ, 2008. 256 с.
4. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Пер. с фр. Москва : Nota Bene, 2000. –576с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс). Харків : Еспада, 2006. 776 с.
6. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). Москва : Юрлитинформ. 320 с.
7. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : КНТ, 2008. 184 с.
8. Малишев Б.В. Телеологічна природа структури норми права. *Форум права*. 2011. № 2. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP>
9. Насырова Т.Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988. 144 с.
10. Рабинович П.М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1966. 18 с.
11. Каложний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 16–22.
12. Малейн Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. Москва : Юридическая литература, 1992. 215с.
13. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. Москва : Юрайт-М, 2001. 432с.
14. Проблемы теории государства и права / Под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
15. Волков А.В. Цель и средства при злоупотреблении правом: философско-правовой подход. *Философия права*. 2009. № 4. С. 31–35.
16. Рогач О.Я. Зловживання правом як результат розсуду в праві. *Форум права*. 2010. № 4. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP>
17. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1972. 284 с.
18. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. Москва : Юрайт-М, 2001. 346 с.
19. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с.